

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ КАФЕДР В УКРАЇНІ В 1920-ті РОКИ

У статті розглядається процес організації та діяльності науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки, зосереджується увага на підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів.

The article examines the organization and activity of research departments in Ukraine in the 1920s, focusing on the training of scientific and scientific-pedagogical personnel.

Проблема підготовки власних наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні була актуальною і в 1920-ті роки, коли відбувався процес реформування освітньої галузі. Особлива увага надавалася підготовці молодих наукових та викладацьких сил на основі комуністичної партійної ідеології.

Досліджуючи питання наукових та науково-педагогічних кадрів України в 1920-ті роки, потрібно звернути окрему увагу на організацію та діяльність науково-дослідних кафедр, які фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції.

Різні аспекти даної тематики відображені у роботах як сучасних дослідників, так і тих, що жили та працювали раніше, починаючи з 1920-х років. Серед них Я. Столяров, С.Ю. Семковський, Я.П. Ряппо, М.А. Бистров, Л.В. Иванова, В.В. Липинський, М.М. Кузьменко, О.Ю. Осмоловська та інші [1, 5, 8, 10, 13, 14, 15, 16].

Організація науково-дослідних кафедр почалася у 1921 р. після постанови Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. "Про утворення науково-дослідних кафедр та забезпечення науково-дослідних кафедр" [2, с. 126]. Кафедри створювалися як при вузах, так і при інших наукових установах, а також окремо. В "Кодексі законів про народну освіту УСРР", який був затверджений постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року, зазначалося, що "завданням дослідних кафедр є розроблення під керівництвом найвидатніших учених-дослідників наукових проблем, а також підготовка до наукової і викладацької діяльності осіб, що виявляють прагнення до наукової діяльності і необхідні для цього знання і здібності" [9, с. 165].

У внутрішньому управлінні науково-дослідні кафедри діяли на підставі спеціальних положень та інструкцій Наркомосу і не залежали від вузів. Вони були самостійними дослідними ячeyками, хоч і користувалися лабораторіями і кабінетами вузів. Науково-дослідні кафедри були зобов'язані сприяти вузам в науковій роботі.

Багато діячів освітньої галузі засуджували рішення відділити науково-дослідну роботу від навчальної: "Перебудовувати вищі школи, відокремити дослідницькі кафедри від учебних аудиторій – це було однаково, що широко розчинити двері – вулиця вливалася в тишу кабінетів, непривичний шум лякав" [11, с. 26]. Відомий тогочасний діяч освіти К. Дубняк вносив пропозицію про зосередження справи підготовки професури і наукової роботи при вищих школах, а не окремо при науково-дослідних кафедрах. "Науково-дослідні кафедри, в такому вигляді як вони існують зараз, є якоюсь штучною надбудовою над вищими школами. Цими кафедрами керують ті самі професори, які й працюють у вузах, вони і беруть з вузів аспірантів. В цьому, – зазначав Дубняк, – немає нічого поганого. Тому навіщо відривати аспірантів від вищих шкіл. Нехай вони навчаються при вузах" [4]. Цю думку підтримував і Ф.Кваша, який говорив, що науково-дослідні кафедри повинні існувати при вузах і це дасть змогу більшій кількості студентів присвятити себе викладацькій діяльності [7]. Інші навпаки – схвалювали таку організацію науково-дослідних кафедр. Наприклад, про-

фесор Я. Столяров зазначав, що "науково-дослідні кафедри хоч і знаходяться в більшості своїй при інститутах, але ведуть свою наукову роботу незалежно від навчальної; вища школа отримала своє основне цільове призначення – бути школою перш за все" [15, с. 90]. Професор С. Семковський (голова Наукового комітету) зазначав, що хоч і науково-дослідні кафедри побудовані над вузами, але ця організаційна система не має на меті відірвати наукову роботу від викладання, адже вони нерозривні, при такій системі наукова робота розвивається в власному руслі, вільному від турбот викладання [15, с. 12-13]. Заступник наркома освіти Я. П. Ряппо також відзначав позитивне значення науково-дослідних кафедр, і хоч "кожна кафедра, розрахована в середньому на 10-15 чоловік, обходиться державі біля 10 мільйонів рублів грошовими знаками", він всеодно планував їх з кожним роком збільшувати [14, с. 13].

Науково-дослідні кафедри знаходилися у віданні Наукового комітету, створеного 1921 р. при Укрголовпрофосвіті: "Органами, що відають всією науковою роботою на Україні є: Науковий комітет Наркомосу і Українська академія наук" [9, с. 163]. Також у "Кодексі законів про народну освіту УСРР" зазначалися положення щодо утримання науково-дослідних кафедр: "Науково-дослідні кафедри з усіма їх закладами утримуються за рахунок Наркомосу, мають свої штати і складають кошториси на своє утримання" [9, с. 166].

В науковому відношенні робота науково-дослідних кафедр проходила в контакт з роботою Української академії наук. Кафедри повідомляли Академії про результати своєї роботи, брали участь у скликуваних нею з'їздах, конференціях. Керівники кафедр та їх секцій, оскільки особисто вони не були членами Академії, входили у її склад на правах членів-кореспондентів [21, арк. 7]. Науково-дослідні кафедри подавали піврічні і річні звіти до Наукового комітету про хід і результати своєї роботи, тоді як усі інші наукові установи звітували кожні 3 місяці [18, арк. 1].

Науково-дослідні кафедри мали визначену структуру та штати, що відповідали планам і характеру їх діяльності. До особового складу кафедри входили: керівник кафедри, керівники секцій, дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти. Керівники кафедр, секцій і дійсні члени обиралися загальними зборами кафедр з висококваліфікованих учених, що вели самостійну науково-дослідну роботу, через Науковий комітет на затвердження колегії Головопрофосвіті. Наукові співробітники назначалися на загальних зборах кафедр і затверджувалися Науковим комітетом Головопрофосвіті з молодих учених, які розпочали наукову підготовку під керівництвом своїх професорів або самостійно. Аспіранти обиралися з осіб, які виявляли прагнення і покликання до наукової роботи. Разом з тим, кандидатів в керівники, дійсні члени, співробітники і аспіранти могли пропонувати також наукові асоціації і навіть окремі компетентні особи [9, с. 165-166].

Науково-дослідні кафедри з метою поширити свою науково-дослідну роботу поза межі свого осідку могли організовувати за згодою Наукового комітету свої поза-місцеві секції при позамісцевих установах, а також втя-

гувати у свою роботу позамісцеві наукові сили, чи то на правах членів, чи то на правах співробітників наукової кафедри [21, арк. 6].

Науково-дослідних кафедр з кожним роком ставало все більше, чисельність аспірантів в них також збільшувалася. Восени 1921 р. в Україні існувало 38 кафедр, всі вони були відкриті в Харкові, в інших містах велися підготовчі роботи. За операційним планом Наукового комітету на 1922 р. планувалося відкрити по Україні 100 кафедр із загальною кількістю аспірантів в 1000 чол. [6, с. 119]. Але втілити ці плани в життя не вдалося. На березень місяць 1922 р. були відкриті 53 кафедри, в яких працювало 295 наукових працівників і навчався 121 аспірант [1, с. 84]. Із

них в Харкові було 39 кафедр із кількістю наукових працівників 242 чол., з них 105 чол. аспірантів, в Катеринославі було створено 11 кафедр, але роботу розпочали 6, на яких працювали 39 наукових робітники (з них 12 аспірантів). В Ніжині на той час існувала 1 кафедра (історії культури і мови), на ній нараховувалося 5 наукових робітників, з них 1 аспірант. В Києві та Одесі було створено по 1 кафедрі педології, на яких навчалася 3 аспіранти, хоча планувалося відкрити 33 кафедри в Києві і 15 в Одесі [3, с. 136-137]. На 1923 р. по Україні нараховувалося 88 науково-дослідних кафедр із загальною кількістю аспірантів 535 чол. [18, арк. 6].

Таблиця 1

Мережа науково-дослідних кафедр та кількість аспірантів на 1923 р.

Міста	Сільськогосп.	Інд.-технічні	Медичні	Ветеринарні	Фізико-мат.	Хімічні	Біологічні	Соціальні	Гірничозавод.	Природничі	Всього кафедр	Аспірантів
Харків	4	10	4	1	6	3	2	6	-	-	36	242
Київ	3	3	2	-	4	1	2	6	-	-	21	98
Одеса	2	2	4	-	2	-	-	6	-	4	20	133
Катеринослав	-	-	-	-	1	1	1	1	4	-	8	43
Кам'янець-Подільський	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2	10
Ніжин	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	9
Разом	9	15	10	1	14	4	5	21	4	4	88	535

Найбільша кількість кафедр зосереджувалася в Харкові, Києві та Одесі, тобто в великих містах України. Основні групи науково-дослідних кафедр: сільськогосподарські, медичні, фізико-математичні, хімічні, біологічні, ветеринарні, індустриально-технічні, соціальні, природничі, гірничозаводські. Як бачимо, перевага надавалася соціальній групі, тому що саме вона готувала нау-

кові та науково-педагогічні кадри для суспільствознавчих дисциплін, яким радянська держава надавала першорядне значення.

За операційним планом Наркомосу УСРР до 1 жовтня 1925 р. кількість науково-дослідних кафедр мала досягти 100 одиниць з загальною чисельністю наукових робітників 1100 чол. (з них 616 аспірантів) [20, арк. 46].

Таблиця 2

Кількість науково-дослідних кафедр та аспірантів на 1924–1925 рр.

міста	на 1 жовтня 1924 року		на 1 жовтня 1925 року	
	кількість аспірантів	кількість аспірантів	кількість кафедр	кількість аспірантів
Харків	38	204	40	250
Катеринослав	10	57	12	75
Київ	25	133	27	166
Одеса	17	180	19	113
Ніжин	1	5	1	6
Кам'янець-Подільський	1	5	1	6
Всього	92	493	100	616

Збільшити кількість кафедр і виконати план не вдалося. Першочерговою проблемою постала відсутність фінансування. Але на існуючих кафедрах з кожним роком збільшувався набір аспірантів. На 1926/27 н. р. в Україні нараховувалося 88 науково-дослідних кафедр: фізико-математичних – 12, біологічних – 6, хімічних – 7, індустриально-технічних – 21, сільськогосподарських – 11, медичних – 11, соціально-економічних – 16, ветеринарних – 3, педагогічних – 1. На них навчалося 797 аспірантів [20, арк. 218].

Стати аспірантами могли усі бажаючі особи, що закінчили вуз і мали відповідну теоретичну та практичну підготовку, також ті, що в своїй громадській діяльності показали достатню теоретичну підготовку і бажання працювати науково в своїй спеціальності. Особи, які успішно закінчили семінари вищого типу, теж мали право вступати до аспірантури [21, арк. 13].

Кандидати в аспіранти, що закінчили ВУЗи, подавали керівнику кафедри відповідну заяву-анкету, коротку біо-

графію і відомості про свою теоретичну підготовку з рекомендаціями факультетної та наукової комісії свого вузу або керівника семінару вищого типу. Всі інші додавали до своєї заяви-анкети міркування одної з громадських організацій щодо здібностей кандидата та важливості його наукової роботи і докази своєї теоретичної підготовки (наприклад, друковані праці, висновки спеціалістів). Кафедри на пленарному засіданні розглядали кандидатури, приймали рішення і подавали списки кандидатів в аспіранти на затвердження Науковому комітету [21, арк. 7]. Також кафедри могли влаштовувати колокіум кандидатам в аспіранти і вже за його результатами формувати списки потенційних аспірантів [22, арк. 12-15].

Нормальний строк навчальної підготовки аспірантів – 2-річний, але з особливого дозволу Наукового комітету він міг бути продовжений і так само зменшений. Термін навчання аспіранта-заочника становив 2-2,5р. Аспіранти-заочники мали ті самі права, що і решта аспірантів, лише не отримували стипендію [23, арк. 177].

Вступивши до аспірантури, аспірант подавав кафедрі свій індивідуальний план роботи на кожен рік. Щороку керівник кафедри відзначав в анкеті аспіранта його успіхи в науково-дослідній роботі. В кінці терміну навчання для перевірки роботи аспіранта, останньому влаштовували на відкритому засіданні прилюдну оборону наукової роботи. Після того як аспірант підтверджував достатній рівень підготовки до самостійної науково-дослідної або викладацької діяльності, кафедра переводила його в наукові співробітники [21, арк. 10].

Хоч кількість аспірантів з кожним роком зростала, але випуск їх не збільшувався. Так, у 1926 р. науково-дослідні кафедри ВНЗ випустили 250 аспірантів, у 1927 – 65, у 1928 – 194, а в 1929 – 174 [8, с. 149]. Причинами цього були малоефективна робота з аспірантами, важке матеріальне життя, соціальна незахищеність наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Багато хто з вступників не закінчували аспірантуру. Тому держава налагоджувала роботу з аспірантами і проводила активну політику щодо поліпшення умов праці та життя науково-педагогічної інтелігенції.

"Піклування про матеріальне забезпечення аспірантів, як майбутнього кадру викладачів і наукових працівників, бере на себе держава, яка забезпечує аспірантів натуральним пайком і грошовим утриманням у розмірах достатніх для того, щоб дати їм можливість цілком присвятити себе науковій підготовці", – зазначалося у положенні Наукового комітету [12, с. 118]. Усі наукові робітники отримували продуктовий пайок. Держава виплачувала аспірантам стипендії, а іншим членам науково-дослідних кафедр – зарплату. Але і стипендії, і зарплати були низькими і прожити на них було важко.

Аспіранти, які активно проявляли себе в науковій та громадській діяльності отримували повну стипендію, ті, що мали гірші досягнення в наукових дослідженнях і ще й підпрацьовували в інших установах, отримували меншу стипендію. В 1923/24 н.р. стипендія становила 12,5 крб. На 1924/25 н.р. планувалося підвищити стипендії до 53 крб. для студентів Харкова і 45 крб. для усіх інших. Також стипендію в 45 крб. мали отримувати всі ті стипендіати, що займалися ще й іншою діяльністю крім наукової. В 1925/26 н.р. з 509 аспірантів 150 отримували стипендію по 75 крб. (повна) і 149 аспірантів – по 51 крб. Це була досить непогана стипендія, бо в ці роки керівник кафедри отримував зарплату 97 крб., а керівник секції кафедри – 72 крб. [18, арк. 39, 240].

Особливо мізерною була заробітна плата українських науковців порівняно з іншими республіками. В Україні професор в 1923/24 н. р. отримував 25 крб. заробітної платні, тоді як в Білорусії відповідно 56, а в Азербайджані – 72 крб. Науковий співробітник в ці роки на Україні отримував 12,5 крб., а в Білорусії – 43 крб. В 1925/26 н. р. українські професор і науковий співробітник отримували 97 і 58 крб. зарплатні, тоді як в Білорусії відповідно 120 і 65 крб. [5, с. 304-305].

Також держава допомагала науковцям у вигляді натурального продуктового академпайка, надавала науковцям квартири, місця в гуртожитках аспірантам, оплачувала командировки та літній відпочинок [17, арк. 1; 18, арк. 80-81].

З 1923 р. в Україні був запроваджений процес українізації. Він приніс багато позитивних результатів для української культури. Було дозволено розмовляти, друкувати книжки, викладати українською мовою. Даний процес охопив діяльність і науково-дослідних кафедр. На кафедрах відсоток тих, хто володів українською мовою, був значно вищим, ніж в вузах, в першу чергу завдяки тому, що при випуску з кафедр аспірантів їх дозволялося кваліфікувати як викладачів вузів тільки при

умові володіння українською мовою. Також, починаючи з другого року аспірантури, стипендія виплачувалася лише тим аспірантам, які писали свої праці українською мовою. Таким чином, на кінець 1925 р. на науково-дослідних кафедрах 63% аспірантів володіли українською мовою [13, с. 237].

Увесь науковий процес перебував під пильним наглядом керівництва держави. Більшовики сприяли розвитку науки, допомагали матеріально її робітникам, але також вони жорстоко контролювали діяльність наукових та науково-педагогічних робітників, щоб ті не відходили у своїй роботі від ідеології комуністичної партії. Для цього при НКО була організована комісія по перевірці наукового складу науково-дослідних установ, завданням якої було виявляти і ліквідовувати ворожі комуністичній владі елементи [19, арк. 70].

Не дивлячись на складні умови, в яких розвивалася наука, важке матеріальне становище її робітників та контроль влади, наукові дослідження не стояли на місці. Про вагому роботу науково-дослідних кафедр в Україні свідчить їхня видавнича діяльність. Науковий комітет, а після його реорганізації Управління науковими установами НКО УСРР, організував випуск наукового журналу "Наука на Україні" та "Научные записки" науково-дослідних кафедр. З жовтня 1923 р. почав виходити "Журнал научно-исследовательских кафедр" в Одесі, і за перші півроку вийшли: № 1 – математичний, № 2 – медично-науковий, № 3 – суспільно-гуманітарних наук, № 4 – математичний [19, арк. 26]. У звіті Народного Комісаріату освіти за 1923/24 н. р. зазначалося, що на даний момент Науковий комітет вже видав два збірника "Научных записок" і кілька приготував до друку, науково-дослідні кафедри в Одесі опублікували сім випусків "Записок", київські – 2 випуски [11, с. 27]. Протягом 1924/25 академічного року планувалося видати 12 збірників "Наукових записок", 6 випусків робіт науково-дослідних кафедр в Києві, Одесі, Катеринославі та 12-15 друкованих аркушів наукових монографій [18, арк. 36].

Таким чином, характеризуючи загалом роботу науково-дослідних кафедр України протягом 1920-х років, ми можемо сказати, що вона в цілому принесла вагомий результат в підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів. Завдяки діяльності науково-дослідних кафедр продовжували розвиватися наукові дослідження в країні, поступово ліквідовувався дефіцит у необхідних кадрах. Звичайно, на роботу кафедр впливали всі позитивні та негативні процеси, що проходили у суспільстві, існувало ряд проблем – організаційні, фінансові та інші. І хоч науково-дослідні кафедри не змогли повністю забезпечити державу в необхідних кадрах, та вони стали суттєвим фундаментом для подальшої підготовки наукової та науково-педагогічної інтелігенції.

1. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937рр.) / М. А. Бистров – Х., 1974. – 142 с. 2. Вища школа УСРР за 50 років: В 2 ч. – К., 1967. – Ч. 1 (1917-1945). – 394 с. 3. Дальнейшее развитие сети научно-исследовательских кафедр на Украине // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 136-138. 4. Дубняк К. До питання про систему радянської освіти / К. Дубняк // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 17 січня. 5. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927) / Л.В. Иванова. – М., 1980. – 392 с. 6. Из операционного плана Научного Комитета на 1922 г. // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 119. 7. Кваша Ф. Про систему радянської освіти / Ф. Кваша // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 29 січня. 8. Кузьменко М.М. Науково-педагогічні кадри вищої школи Радянської України в 1920 – 1930-і рр. / М.М. Кузьменко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1 – С. 147-154. 9. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші документи Комуністичної партії та Радянського уряду (1917-1959): В 2 т. – К., 1960. – Т. 1. – 880 с. 10. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 248 с. 11. Народна освіта на Україні. Народний Комісаріат освіти УСРР. Звіт за 1923/1924 учбовий рік. – К., 1924. – 206 с. 12. Научный комитет Укрглавпрофобра // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 109-